

ECATERINA PLEȘCA

Institutul de Filologie
(Chișinău)

DENUMIRILE CÎRTIȚEI: ÎNTRE MOTIVAȚIE ȘI ETIMOLOGIE. PARALELE LEXICO-SEMANTICE DE AREAL

După cum s-a constatat, fauna este un sistem de realii care de-a lungul timpului s-a păstrat fără prea multe schimbări, iar „Numele de animale, mai ales ale celor domestice sau cunoscute omului, fac parte din fondul relativ stabil al unei limbi: iată de ce în limba română majoritatea cuvintelor de acest fel sînt de origine latină...” [1, p. 77]. La fel ca numele altor realii, numele de animale își au motivația în trăsăturile lor distinctive (habitatul, culoarea, felul de a se mișca etc.). Măsura în care animalele se implică în orizontul cultural al omului, precum locul lor în mitologie și tradiții, pot influența evoluția numelor acestora și motiva substituția lor cu altele noi.

Așa cum bine se știe, în tradiția indo-europeană, de care ține și cea românească, multe animale au avut însemnătate rituală și de cult. Fiind considerate sacre sau incestive, în scopul de a preveni efectele primejdioase ale unei contagiuni magice, ele au fost supuse tabuizării. Faptul a dus la interdicția numelor lor primare și la substituția ulterioară a acestora. Condiția era ca numele cel nou să fie necunoscut pentru vorbitori, adică „necontagiat”. Ca urmare, animalul tabuizat putea să aibă unul sau mai multe nume (apelative tabuistice) sau supranume (epitete sacre): nume noi (descriptive, cu o altă motivație, cu tentă dezmiertătoare, eufemistice etc.) alcătuite în cadrul aceleiași limbi sau nume împrumutate de la alte animale din aceeași clasă sau din alte limbi. Astfel semantema acestuia putea fi intens sinonimizată și supraîncărcată funcțional. În acest sens cf. semantema cuvîntului *drac*, tabuizat de religia creștină, care în spațiul românesc cunoaște peste 40 de nume, unele dintre ele regionale: *aghiuță*, *demon*, *diavol*, *naiba necuratul*, *satana*, *tartor*, *încornoratul*, *scaraoțchi*, *michiduță*, *sarsailă*, *cel-de-pe-comoară*, *cel-din-baltă*, *ucigă-l-crucea*, *ucigă-l-toaca*, (Moldova, Bucovina) *benga*, *pocnetul*, (Oltenia) *sarsan*, (Transilvania, Banat, Maramureș) *beda*, (Bucovina) *carandilă*, (inv.) *împiedicătorul*, *nepriitorul* ș.a. [2, p. 257]. După cum remarcă R. Vulcănescu cu referire la Iele, „Tabuismul nominal merge atît de departe cu precauțiunile, încît chiar, cînd apelativele «devin știute de toți, trebuie părăsite și înlocuite prin altele», pentru a nu atrage astfel pedeapsa” [3, p. 429].

În conformitate cu datele lexicale din spațiul socio-cultural indo-european, una dintre realiile marcate ritual și ulterior tabuizate a fost *cîrțița* (*Talpa europaea*) – mamifer ce are capul alungit, rîitul ascuțit, ochii ascunși sub piele,.. picioarele anterioare asemănătoare cu niște lopeti,.. ghiare lungi și tăioase care îi servesc pentru săparea galeriilor (– s. n.) [4, III, p. 558]. Cîrțița își taie-curmă-sapă *cîrtogul* (galerii de lungimi impresionante!) și locuiește în el.

În plan fizic cîrțița este un animal al cultelor agrare. Comunicarea ei cu sacrul vizează transferul de forțe sacre de la pămînt la animal. Iată de ce în unele tradiții indo-europene acest animal htonian prin excelență apare ca un simbol al inițiatorului

în misterele pământului și ale morții, inițiere care odată dobândită previne sau vindecă bolile; călăuzește sufletul prin întunericul și ocolirile labirintului subteran, îl vindecă de pasiunile și tulburările lui [5, I, p. 336].

În tradiția românească, moștenită din cea indo-europeană, cîrțița simbolizează toate forțele pământului, ale morții și înmormîntării, vindecării bolilor; ea reprezintă frigul, întunericul, moartea, sterilitatea, perisabilul, implicit, este malefică, infernală, demonică” [6, I, p. 124]. În mitologia populară românească invocarea cîrțiței este foarte frecventă în vrăjitorii, formule magice, descîntece rostite pentru a îndepărta un farmec, a vindeca o boală. În medicina populară prin cîrțiță, în virtutea gîndirii analogice, românii denumesc boli ca răpciuga, scrofuloza, morva cutanată, întrucît acest animal umblă pe sub pămînt și ridică mușuroaie el devine sinonim cu „buba cea rea” care coace în ascuns sub piele și iese la suprafață pe neașteptate ca un mușuroi [6, I, p. 126]. Descîntarea bubei presupune invocarea cîrțiței. Cf. descîntecul „de cîrțiță” cules de Artur Gorovei în Moldova (Manuscris, 1839):

Sănecatu-m-am, / Mînecatu-m-am, / Azi, sînta duminică, dimineață, / Să curățesc pe (cutare)

De cîrțiță cîrticioasă, / De cîrțiță crăpăcioasă, / De cîrțiță vermănoasă, / De cîrțiță căprească,

De cîrțiță oiască, / De cîrțiță bivolească, / De cîrțiță măgărească, / De cîrțiță cătrească,

De 99 de feluri de cîrțiță, / Să rămîie (Cutare) curat, / Luminat, / Ca soarele-nseninat,

Ca argintul strecurat, / Ca maică-sa ce l-a făcut, / Ca Dumnezeu ce l-a lăsat. / Cum se topește ceara

De fața focului, / Așa să se zgîrcească cîrțițele / Pînă-n cea duminică, / Și cum se zgîrcește părul

De fața focului, / Așa să se zgîrcească cîrțițele / Pînă-n cea duminică.

Pînă atuncia și nici pînă atuncia / Să ajungă, / Și cît mai degrabă să pieie. [7, p. 255].

Astfel, din animalul subteran care taie pămîntul, prin transpunerea ei dintr-o sferă în alta cu păstrarea trăsăturilor ei esențiale, cîrțița devine animalul care taie boala, maleficul etc. De aici decurg interdicțiile puse asupra rostirii numelui ei primar pe care îl avea animalul la vechii indo-europeni și înlocuirea lui cu altele, descriptive sau împrumutate de la alte animale din lumea subterană sau împrumutate din alte limbi, cu scopul de a crea confuzii, ca acel „malus” generat de animal să nu ajungă la rostitor. E de menționat că nu în toate tradițiile cîrțița apare ca un simbol sau este un animal cu funcții mitico-religioase.

Astfel, în limbile indo-europene pentru desemnarea cîrțiței au fost atestați un șir de termeni ce nu corelează între ei, întrucît au origini diferite [8, II, p. 532]. Codat prin complexul sonor apropiat de **telep-* (**skelep-*) sau **kert-/*kort-*, **kurm-* ș. a., numele animalului s-a păstrat în mitologiile, folclorul și limbile unora dintre popoarele indo-europene din spațiul mediteranean, indo-iranian, grec, tracic, baltic, slav [9, p. 40-44]. Or, argumentele din domeniul reprezentărilor mitologice despre cîrțiță sînt temeinice și convingătoare în explicarea numelui ei [9, p. 41].

Din cîte se știe, lat. *talpa* „cîrțiță”, la Pliniu (IX, 17, 8) cu înțelesul „animal subteraneum”, nu are etimologie sigură. Cuvîntul este moștenit de limbile romanice (it. *talpa*, sp. *topo*, v.fr. *talpe* „cîrțiță” (atestat la sf. sec. XIII) [10, p. 577], fr. med. *taupe*,

taupin (atestat la 1534) și derivatul *taupinière* „pămînt rîmat de cîrțiță, mușuroi de cîrțiță” [9, p. 41], prov. *taupa*, cat. *taup*, sp. *topo* etc.), româna și retoromana făcînd excepție.

Dr. *talpă* „partea de desubt a labei piciorului, care vine în atingere cu pămîntul și pe care se sprijină corpul” etc., a fost pus în legătură cu ung. *talp*, sb., bg. *talpa*, după A. Ciorănescu, cuvîntul are origine incertă [11, p. 770]. Datele aduse de C. Tagliavini, A. Ciorănescu, M. Iliescu arată că în retoromană și română „se găsesc reprezentanți ai unei rădăcinii **talpa* înregistrată de FEW... Sensul este „labă”, „picior mare” (Galoromania), numai „labă” (în Comelico), „talpă” (în friuleană, română), „picior mare”... [12, p. 184]. În ultimele decenii a fost avansată etimologia din lat. *talpa* [13, p. 1987, p. 105-107; 1980, 151-160.], iar în ultimii ani supoziția că ar putea fi de origine daco-moesică [14, p. 97-99].

Cît privește sensul etimologic al lat. *talpa*, V. Bertoldi îl apropie de **tala-* „pămînt” din lat. *talutium* „aurosa tellus” ș.a., pentru care aduce corespondențe iberice, etrusce, egeene... pe georgianul *talax, talaki* „pămînt roditor” [15, p. 149-152, citat după Toporov, 5, p. 41] (cf. cu aproximativ același complex sonor rom. reg. *toloacă* „ogor negru, pămînt lăsat necultivat, ca să se odihnească și să se îngrășe...” < ucr. *толока* „ogor lăsat pîrloagă, ce servește pentru pășunat vitele” [SDE]) ș.a. Se pare, Bertoldi ajunge la concluzia cea mai plauzibilă: lat. *talpa* < **tal-pa* (**tala* „pămînt” și **pa* „sub”) „cîrțiță”, „animal subteran” [9, p. 41].

Lexemul este larg răspîndit în arealul mediteranean prin formele *talpone*: **darbone* și desemnează cîrțița și alte animale și insecte din lumea subterană: coropișnița, șoarecele de cîmp, chițoranul ș.a. asemănătoare [9, p. 40]. Acest fapt se explică prin asemănările făcute între toate aceste viețuitoare cu habitat subteran.

Un argument în susținerea concluziei la care a ajuns Bertoldi ar fi și denumirea în latină și limbile romanice a *coropișniței*, insectă cu un mod de viață asemănător cu cel al cîrțiței: „trăiește în pămînt, se hrănește cu părțile subterane ale plantelor, cu insecte și rîme; are... picioare scurte și adaptate pentru a săpa galerii în pămînt, cele anterioare ca niște lopeti” (- s. n.) [4, III, p. 450]. Cf. denumirea ei în limbile romanice: lat. *gryllotalpa*, it. *grillotalpa*, fr. *taupegrillon*, cuvinte compuse formate din *gryllus* „greier” și *talpa* „cîrțiță”, ad litt. „greier-cîrțiță” sau „greier subteran”, iar în conformitate cu concluzia lui Bertoldi, e format din „greier” și „sub pămînt” = „insectă de (sub) pămînt”, adică insectă cu habitat subteran. De aici se impune raționamentul: dacă lat. *gryllotalpa* = „insectă de (sub) pămînt”, atunci *talpa* = „(animal) de (sub) pămînt”, nume eliptic. Menționăm că acest înțeles e același cu cel dat de Pliniu. În concluzie, numele acestor viețuitoare în latină și limbile romanice este motivat de habitatul lor subteran.

În limba greacă, limbă balcanică, denumirea cîrțiței atestă radicalul **skal-*: *σκάλωψ, ἀσπάλῃξ* m. sau *σπάλῃξ* f. „cîrțiță”, pentru care cf. derivatul *σκᾶλοπίᾱ* „pămînt săpat, afinat” [9, p. 42] din același radical cu *σκᾶλλω* (ion. *σκᾶλεῦω*) „a săpa, a scurma, a rîma, a spinteca” (?). Numele ei grecesc o înrudește cu viețuitoare ca șopîrla *ἀσράλαβος* („șopîrlă vărgată”) și cu bufnița *ἀσράλαφος* („pasăre de noapte”, „bufniță”). De cuvintele respective este legat și numele zeului vindecător *Asklepios*, în Tesalia sub forma *Ἀσκολάπιος*, la origine un zeu-cîrțiță, fiul și una dintre ipostazele lui Apollo Sminteus (cf. glosa lui Hesychios: *σμίβθος* sau *σμίς·μῦς* „șoarece”). Așa cum bine se știe, printre atributele lui Asklepios și Apollo Sminteus sînt șoarecele, cîrțița, șarpele. Prezintă interes răspîndirea geografică a cultelor acestor zei. Dacă cultul lui Apollo Sminteus, cunoscut încă de pe vremea lui Homer, era răspîndit în Asia Mică, mai cu seamă în Troada, cultul lui Asklepios era răspîndit în partea de nord

a Greciei, Tesalia și Tracia, spațiu care corespundea cu mitologema personajului (de tip zoomorf) ascuns sub pământ, de care era legată reînvierea, revenirea la viață. Originea numelui lui este pusă de unii cercetători în legătură cu unul dintre numele indo-europene ale cârțiței – lat. *talpa* [8, II, p. 532; 9, p. 42].

După opinia noastră, la numele grecești examinate trebuie alăturat și tr. *σκόλλη* „spadă, sabie” din glosa lui Hesychios *σκόλλη μόχθη ἰρῆ Θράκιῆ* „(cuțit; pumnal) sabie tracică” (adică obiect care taie), cu motivația și conținutul semantic apropiate de cuvintele grecești, toate având la bază radicalul **skal-*. Tot aici mai cf.: hit. *iškallai* „a rupe; a tăia”, v.ind. *kalá* „partea mai mică” [rămasă în urma tăierii, ruperii unui obiect], arm. *čelkem* „a sparge”, got. *skilja* „măcelar” ș.a. E foarte posibil ca alături de aceste concordante să fie examinat și cuvântul românesc cu etimologie necunoscută *schilod* „(Despre ființe) Cu unul sau mai multe membre mutilate sau anchilozate ori deformate de o infirmitate” (DEX); „(Despre ființe) Care a pierdut o parte a corpului sau nu se poate servi de ea; care are un beteșug; calic, infirm; (despre membre) care este ciuntit sau deformat” (DELM, v. II, p. 413) și familia sa de cuvinte. Pentru respectivele concordante am putea reconstrui radicalul **(s)kal-/*(s)kel-* cu sensul etimologic „a întrerupe integritatea (prin tăiere, săpare, (s)curmare, spintecare, rupere, spargere...)” / rezultatul ei. Prin urmare, gr. *σκάλοψ* etimologic ar însemna „(animalul) care taie, sapă, scurmă, rămă, spintecă... (pământul)”.

O altă denumire a cârțiței o avem în limbile baltice: lit. *kūrmis*, let. *kurmis* „cârțiță” (cf. derivatele: *kūrmiaurasis* „mușuroi de cârțiță”; *kurmēnas* „guzganul de mosc”, „desmanul”, o altă ființă a pământului). Numele baltic este format din radicalul *kur-* și sufixul *-m*. Printre concordanțele termenilor baltici vom menționa, pe de o parte, numele de viețuitoare: v.ind. *?kūrmás* „broască țestoasă” (< i.-e. **k^hor̥mi-* „vierme alb”) [8, II, p. 527, 533], pentru care cf. regionalismele rom. *ciormă*, *ciorman*, *ciormag* „vierme” din Maramureș și Bucovina [2, p. 1074]); pe de altă parte, alb. *kurmoj* „a tăia (în bucăți)”, „a despica, a reteza”; „a împărți”, *kurm* „funie”, „legătură”, „trunchi de copac”, „bucată”; pentru care cf. gr. *κορμός* „acțiunea de a tăia”, „trunchi, buștean, ciot”, derivat din radicalul **(s)ker-* (gr. *κεῖρω* „a tăia”) [16, p. 315]; rom. *curma* „a tăia un lemn de-a curmezișul; a tăia, a frânge, a reteza, a despica”, *curm*, *curmei* „funie din coajă de tei, legătură, legătoare” (= ceea ce curmă, „taie”), *curmătură* „partea, locul, porțiunea curmată”, „loc, porțiune care prezintă o adâncitură”; *scurma*, cu prefixul *s-* intensiv [17, p. 138], „a răscoli la suprafață pământul (cu ghiarele, cu ciocul, cu rîtul, cu o unealtă)”, var. *scormoni*, *scormoli*. În graiurile vorbite în Republica Moldova au fost înregistrate verbul *curm* cu semnificațiile „taie (cu fereștrăul lemne), ratjadzi”, precum și substantivul *curma^aturî*. „adâncitură de topor în trunchiul unui copac” ș.a. [18, II, p. 278-279]. Semnificațiile tuturor unităților lexicale românești indică asupra întreruperii integrității unui obiect.

H. Mihăescu consideră că cuvintele românești *curm*, *curmei*, la fel ca alb. *kurmoj*, *kurm*, gr. *κορμός*, se trag din radicalul i.e.c. **k₁m-* [format din radicalul primar **k₁-* și extensiunea *-m-*], derivat din *(s)ker-* „a tăia” [16, p. 315] și au origine certă sau foarte probabilă daco-moesiană [16, p. 311-312]. După Gr. Brâncuș, rom. *curma* este unul dintre cuvintele probabile autohtone [17, p. 138-139]. Prin urmare, cuvintele românești în discuție fac parte din patrimoniul de cuvinte indo-europene, ele sînt parte din vocabularul indo-european alături de cele albaneze, grecești, baltice etc. Stabilirea concordanței balto-române lărgeste arealul de răspîndire a radicalului *kur-m-* „a tăia, a (s)curma” din i.-e. **k₁-m*, în care *r* va da reflexul *ur* [19, p. 142].

Așadar, examinarea termenilor înrudiți din limbile română, albaneză, greacă, dar și vechea indiană ne-a permis să stabilim motivația numelui cîrțiței în limbile baltice, precum și conținutul lui etimologic. Astfel, balt. *kurmis* este motivat de proprietatea animalului dat de a tăia-curma galerii sub pămînt (a forma curmături sub pămînt) prin tăiere, săpare, iar sensul etimologic al numelui ei ar fi „(animal) care taie, curmă (galerii sub pămînt)”. Pe baza concordanțelor stabilite putem susține că denumirea *cîrțiței* în limbile baltice este una descriptivă, legată de habitatul ei subteran: „cea care taie, (s)curmă (pămîntul făcînd galerii)”.

Concordanțele stabilite prezintă încă un argument în favoarea originii de substrat a cuvîntului românesc. Ținem să subliniem că reflexele radicalului secundar indo-european **krm-* încă din timpurile străvechi erau răspîndite pe un areal destul de întins, areal pe care, trebuie să bănuim, s-au realizat relații intense, inclusiv lingvistice.

În limbile slave numele cîrțiței are două explicații cu motivații diferite. Numele panslav al Talpae europaeae este *крѣтъ*. Pentru protoslavă, pe baza datelor lexicale oferite de limbile slave (bg. *крѣт*, scr. *кpm*, sloven. *krt*, ceh, slov. *krt*, pol. *kret*, rus.v.bis. *крѣтъ*, *крѣторыя*, rus. *кром*, ucr. *кром* etc.), a fost reconstruită forma **krt-* > **kurt-* „cîrțiță”. După P. Skok, acesta este o inovație protoslavă din participiul primar în *-to-* a verbului **(s)ker-* „a tăia” [20, p. 213]. Pe cînd M. Vasmer arată că numele slav al acestui animal este înrudit genetic cu apelativele lituaniene *krūtis* „sprinten”, *krūtū*, *krūtėti* „a se mișca repede, a fi vioi în mișcări, a se deplasa”, *krūtuliu*, *krūtulioti* „a (se) mișca, a (se) klinti” [21, II, p. 383]. Prin urmare, după Vasmer, numele panslav al cîrțiței e motivat de proprietatea animalului de „a se mișca repede, a fi sprinten”, iar sensul etimologic al sl. *крѣтъ* (*krūtū*) ar fi „cel ce se mișcă repede, cel sprinten, cel vioi”.

În limbile slave balcanice, alături de numele panslav masculin *крѣтъ*, mai avem, cu răspîndire generală, numele feminin: bg. *крѣтница* (*kürtica*), sb. *krítica*, slov. *kértica* din radicalul *крѣт-*. Avem în cazul dat metateză sau radicale diferite? Cercetătorii care au examinat acest cuvînt (Cihac, Philippide, Conev, Berneker) consideră numele sud-slav un derivat din sl. *крѣтъ* (*krūtū*) [11, p. 203] cu alipirea sufixului *-ica*, care în limba slavă forma substantive feminine cu semnificație diminutivă. În cazul nostru s-ar putea să avem un diminutiv dezmiardător, mai tîrziu neutralizat (ca urmare a tabuizării?).

Observăm că numele panslav în funcție generalizatoare al cîrțiței este de genul masculin, pe cînd numele sud-slav în funcție generalizatoare este de genul feminin. Numele de animale, fiind întărite de experiență și tradiții, fac parte, așa cum am menționat supra, din fondul relativ stabil al unei limbi. O altă chestiune ce ar trebui examinată este cea a genului lor. Legată de realitățile extralingvistice, schimbarea genului la numele în funcție generalizatoare nu se face cu ușurință. Existența sau lipsa în limbă a formelor de gen pentru ambele sexe la animale este determinată de însemnătatea lor practică pentru om, fapt din care decurge locul lor în viața și tradițiile unui sau altui popor. La multe animale, mai ales la cele sălbatice, pentru a numi ființe de ambele sexe în funcție generalizatoare este folosit același termen. Pentru a numi specia (și nu sexul) la animalele sălbatice se dă preferință termenilor de gen masculin, deoarece acestea „joacă un rol mai puțin important în viața omului”. Termenii de gen feminin cu valoare generalizatoare la acest grup de animale apar mult mai rar [22, p. 28], doar în cazul în care ele sînt folosite omului. Or, animalele cu semnificație mitico-religioasă și funcții rituale și de cult sînt considerate folosite omului.

Încă în tradiția preistorică indo-europeană cîrțița își are locul alături de șarpe, șoarece și alte viețuitoare din lumea subterană. În diferite mitologii și tradiții ele avînd

funcții diferite, ocupă locuri diferite. Din câte se știe, funcțiile care-i revin cârțiței în mitologia și tradițiile românilor, în mitologia și tradițiile slavilor în mare măsură îi revin șoarecelui. Spre exemplu, funcțiile din riturile legate de moarte și înmormântare (lumea subterană), îndeplinite de cârțiță în tradiția românească, în cea slavă și germanică îi revin șoarecelui. Mai mult ca atât, în tradiția slavă șoarecele era animalul sacru al unei zeități păgâne feminine legate de ritul înmormântării și apărea în imaginația slavilor ca animal orb (sic!) [8, p. 531-532]. Astfel, fiind marcat ritual, la slavi șoarecele era un animal folositor. Numele lui slav **мышь** „șoarece” (rus. *мышь* etc.) este un substantiv epicen cu formă feminină; pe când (pan)sl. **крѣтъ** (*krūtŭ*) „cârțiță” (rus. *кром* etc.) este un substantiv epicen cu formă masculină, deoarece animalul desemnat cu acest nume, neavînd la slavi însemnate funcții rituale și de cult, era mai puțin folositor pentru om.

La români situația în raport cu aceste două animale din lumea subterană este tocmai inversă. Întrucît în tradiția românească *cârțița* are însemnătate mitico-religioasă, deci este un animal folositor, numele ei este un substantiv epicen cu formă de gen feminin; iar șoarecele, fiind un animal nemarcat ritual, resp. nefolositor pentru om, numele lui este un substantiv epicen cu formă de gen masculin. E de remarcat deplina concordanță dintre faptele de limbă și cele extralingvistice.

Iată de ce stabilirea numelui panslav al cârțiței **крѣтъ** (*krūtŭ*), precum și reconstruirea celui protoslav nu a fost problematică. Nefiind tabuizat, el s-a păstrat în toate limbile slave. Prin urmare, slavii au venit în Balcani cu tradițiile și riturile lor (în unele privințe mai apropiate de cele germanice și baltice), însă diferite, cel puțin în parte, de cele autohtone. Realitățile extralingvistice de care s-au ciocnit au trebuit să se reflecte în limbă. De aceea necorespunderile extralingvistice sînt destul de însemnate și pentru cercetările lingvistice, inclusiv etimologice.

Observăm că situația din limbile slave de sud, limbi balcanice, este una deosebită. Forma feminină a numelui cârțiței în acest grup de limbi, după opinia noastră, trebuie explicată pornind de la însemnătatea pe care o avea animalul în mitologia și tradițiile băștinașilor preslavi. În acest spațiu geolingvistic, prin tradiție, animalul dat, ca unul folositor omului, mai ales în comunicarea cu sacralul, a trebuit să aibă numele de gen feminin. Prin urmare, forma feminină a numelui animalului în discuție la slavii de sud ar confirma adaptarea lui la forma de gen tradițională locului. Faptul în discuție trebuie calificat drept un produs al bilingvismului româno(romano)-slav din Balcani. Contribuțiile fiecărei părți urmează să fie stabilite. În limba română, după cum observă G. Mihăilă, „cuvinte de origine slavă referitoare la regnul animal sînt relativ puține”, printre care cercetătorul român include și numele cârțiței [1, p. 77].

Se pare, limbile sud-slave, alături de limba română, ne oferă material ce ar susține motivația numelui cârțiței în aceste limbi. Pornind de la motivația din limbile baltice și greacă a numelui animalului în discuție, vom încerca să găsim explicații similare și în spațiile sud-slave și române. În limba bulgară vom apropia numele **къртица** (*kŭrtica*) „Talpa europeană” de verbul **къртя** (*kŭrtja*) „a scormoni”, adică a întreprinde integritatea prin tăiere a unei materii tari „zgîrîind, rîcîind, săpînd, brăzdînd” (DEX), „a defrișa”; precum și de substantivul **къртог** (*kŭrtog*) „bîrlig, vizuină”, adică gaură, galerie tăiată, săpată, scormonită în pămînt și care servește drept adăpost pentru o serie de animale (etimon al rom. *cîrtog* (DAR) [cf. 23, Loșonți, p. 53-54]. Este tocmai cazul cârțiței, care își sapă cu rîtul ascuțit și ghearele lungi și tăioase galeriile, brăzdînd și rîcîind pămîntul. Sub aspect formal, pentru cuvintele bulgare **къртя** și **къртог** putem extrage radicalul

кърм- (*kürt-*) „a întrerupe integritatea prin tăiere, a tăia...”, același cu radicalul extras pentru numele cîrțiței în limbile slave de sud.

Se pare, și în limba română numele *cîrțiță* (cu var. *cîrk"iți*, *cîrticî*, *cîrțiți*, *scîrțiți*, *cîrțiți* [18, II, p. 290-293]) își găsește motivația. Pentru cuvintele baltice lit. *kertù*, *kirsti*, let. *cĕrtu*, *cĭrsti* „a tăia, a despica; a lovi puternic, a bate”, lit. *kirtis* „lovitură” și rus. sl. bis. *чръту*, *чръсти* „a tăia” atestăm paralelismul român *a cîrti*, *a cîrchi* „a lovi, a păli” (derivat semantic din „a tăia”), regionalism din expr.: „(Cînd) ți-oi *cîrchi* una!” sinonimă cu expr. „(Cînd) ți-oi *trage* una!”, „(Cînd) ți-oi *curma* una!”. Rom. *a cîrti* este glosat prin „a-și arăta nemulțumirea prin bombăneală; a se plînge de o stare de lucruri, criticînd-o; a se plînge, a protesta (mereu)” (DEX), iar în Banat atestat cu sensul „a sfișia, a face bucăți” [11, p. 203]. Semnificațiile din unitățile noastre frazeologice, precum și cele atestate în Banat, par a fi cele mai vechi, iar celelalte semnificații ar fi niște evoluții semantice ulterioare. Conform DEX-ului, cuvîntul are etimologie necunoscută; după SDE este un împrumut sud-slav. Ciorănescu (alături de Miklosich și Cihac) îl prezintă ca împrumut slav, însă cu remarca: „Totuși nu apare verbul slav corespunzător, ci numai substantivul *krūtĕnĭje* „bodogăneală”, propunîndu-ne să cf. bg. *kŭrtja* „a scormoni”, sb. *krtiti* „a tortura” [11, p. 203]. Relațiile de sinonimie ale lui *cîrti* cu *ciopîrți*, *sfiștea*, *sfișia* [14, p. 144] indică clar asupra relației acestuia cu *a tăia*. Or, aplicarea unei tăieturi presupune o atingere, deseori o atingere bruscă și puternică, violentă, mai cu seamă, în raport cu obiectele mari sau dure ș.a.

În susținerea modelului semantic care ar sta la baza numelui cîrțiței în limbile slave de sud și română vom aduce exemple din spațiul est-slav. Din același radical secundar indo-european **(s)ker-t* „a tăia, a despica”, format din radicalul primar **(s)ker-* cu atașarea extensiunii *-t*, în spațiul est-slav avem numele de rozătoare: rus. *чепмеу* „specie de rozătoare”, ucr. dial. *чепмеуь* „rozătoare (*Mioxus nitela*)”, nume deverbativ din rus. sl. bis. *чръту*, *чръсти* „a tăia” < prsl. **čbrto*, *čersti* (**čert-ti*) „a tăia, a zgîrîia” [20, IV, p. 348-349]. În spațiul baltic acestora le corespund numele chițcanului, chițoranului, șoarecelui de cîmp, precum și al cîrțiței: lit. *kertùkas* cu variantele: *kirtùkas*, *kirstùkas*, *kirstis*, let. *kertus*, cu palatalizarea ocluzivei postlinguale – *cirkšnis*, *cirslis*, *cirslitis*. La fel ca în limbile slave, denumirile baltice ale rozătoarelor sînt niște deverbative derivate din lit. *kertù*, *kirsti* și respectiv let. *cĕrtu*, *cĭrsti* „a tăia, a despica”. Motivația numelor respective o atestăm chiar în propriile lor limbi. Cu un alt vocalism cp. lit. *kařstas* „chițcan” în raport cu *keřslas* „daltă” și *prakartas* „iesle”. Printre concordanțele acestor nume aducem pe v.ind. *krtis?*, „cuțit”, *krntati*, *kartati*. „taie, retează”, avest. *kərəntaiti* „taie”, *karəta-* „cuțit”, alb. *qeth* „a tunde; a scurta, a tăia, a reteza” (<**kertō*) [ibidem]. Așadar, la baltici, la fel ca la slavii răsăriteni, denumirea chițcanului este motivată de trăsătura acestuia de „a tăia, a despica” pămîntul pentru a-și săpa cîrtogul.

Denumirile cîrțiței în limbile slave balcanice – v. sl. *къртица*, bg. *къртица*, scr. *кртмица*, precum și rom. *cîrțiță* (din radicalul secundar indo-european **krt-* > **kurt-* „a tăia”), cele de rozătoare din arealul baltic și est-slav – let. *kertus*, lit. *kertùkas* cu variantele: *kirtùkas*, *kirstùkas*, *kirstis*, let. *cirkšnis*, *cirslis*, *cirslitis* „chițcan, șoarece de cîmp”; rus. *чепмеу*, ucr. dial. *чепмеуь* „rozătoare” (din radicalul secundar indo-european **ker-t-* „a tăia, a despica”) urmează același model ca și balticul *kurmis*: rom. *curma* (a se vedea supra), însă avînd la bază radicale cu trepte de vocalizare și extensiuni diferite. Prin urmare, denumirile cîrțiței, precum și ale unor animale subterane examinate supra sînt motivate de modul în care acestea își construiesc adăpostul și își dobîndesc hrana prin „a tăia, a despica, a (s)curma, a scormoni pămîntul”, „a săpa galerii în pămînt”, „a rîma”.

În plan semantic cf. numele regional al cârțiței din limba rusă: *рытик* derivat din *рыть* „a scurma, a săpa, a afîna” [20, II, p. 383] sau numele popular al coropișniței în italiană: *rùfola* derivat din *rufolare* (înv., despre porci) „a rîma, a scurma”.

Astfel, motivația numelui în discuție nu este una izolată, ci se înscrie într-un areal mai larg, cel balto-balcanic. Paralelele lexico-semantice din arealele alofone vin în susținerea interpretării noastre bazate pe date extralingvistice.

Pentru desemnarea cârțiței în limba română au mai fost atestați termeni, în mare parte regionali, precum *sobol*, *mitorlân*, *orb*, *orbét*, *șoarece-chior*, (Banat, Transilvania) *mușuroi*, (Banat, Transilvania, Muntenia) *șomic*, [2, p. 144], *cățel-de-pămînt* [DLR], *guz*. Observăm că unele dintre denumirile regionale ale cârțiței, avînd o structură semantică transparentă, se explică chiar prin datele oferite de română, iar motivația o au în trăsăturile ei distincte: denumirile *orb*, *orbet*, *șoarece-chior* decurg din faptul că animalul are ochii ascunși sub piele, de unde semnul caracteristic de „a nu vedea, a fi orb”; denumirea *mușuroi* are la bază trăsătura animalului de „a face (scoate) mușuroaie” la suprafața solului în timpul săpării galeriilor subterane; iar numele compus *cățel-de-pămînt* are la bază două semne caracteristice: dimensiunile mici ale corpului și habitatul subteran, de fapt, numele este împrumutat de la un alt animal subteran, de la țistar; *mitorlân*, (același cu mițorlan?) poate fi tratat ca unitate lexicală autonomă cu *m-* inițial apărut prin substituție în *chițoran*, caz de substituție de sunete într-o formulă rimată, cf. cu aceeași substituție *cîrțiță de mîrțiță* [24, p. 67 ș.a.]; *sobol* împrumut făcut din bg. *соболец* „țistar” [SDE], pentru care avem derivatele: *a soboli* „(despre sobol) a face galerii și mușuroaie”, *sobolitură* „mușuroi făcut de sobol” [23, p. 155]; *guz* „cîrțiță”, numele unor rozătoare ce trăiesc sub pămînt, împrumut ungar: *gúzű* „șoarece” [SDE], cu derivatele: *a guzui* „(despre cîrțiță) a face galerii și mușuroaie”, „a rîma, a scurma”, *guzuitură* „mușuroi făcut de cîrțiță” [24, p. 155]; *șomic* (înv.) „varietate de cîrțiță”, (Banat) „sobol (Talpa europaeană)”, (Transil.) „șoarece”; (Mold.) „tumoare, bășică”, după Ciorănescu, are origine îndoielnică, după Scriban, este legat de rut. *homyk*, pol. *homik* „hîrciog” [2, p. 729]. La fel ca pe întreg spațiul indoeuropean, în graiurile limbii române observăm substituția sau atribuirea numelor unor rozătoare cârțiței.

REFERINȚE BIBLIOGRAFICE

1. Mihăilă G., *Împrumuturi vechi sud-slave în limba română*. – București, 1960.
2. Seche L., Seche M., *Dicționarul de sinonime al limbii române*. – București, 1982.
3. Vulcănescu R., *Mitologie română*. – București, 1987.
4. ESM – *Энциклопедия Советикэ Молдовеняскэ*, vol. III. – Chișinău, 1972.
5. Chevalier J., Cheerbrant A., *Dicționar de simboluri*, vol. I-III. – București, 1994.
6. Coman M., *Mitologie populară românească*, vol. I – București, 1986.
7. Gorovei A., *Folclor și folcloristică*. – Chișinău, 1990.
8. Гамкрелидзе Т. В., Иванов Вяч. Вс., *Индоевропейский язык и индоевропейцы*, том II. – Тбилиси, 1984.
9. Топоров В. Н., *К объяснению некоторых славянских слов мифологического характера в связи с возможными древними ближневосточными параллелями*. //

Славянское и балканское языкознание. Проблемы интерференции и языковых контактов. – Москва, 1975.

10. Algirdas J.G., *Dictionnaire de l'ancien français.* – Paris, 2001.
11. Ciorănescu A., *Dicționarul etimologic al limbii române.* – București, 2002.
12. Iliescu M., *Retoromana și cuvintele românești de substrat.* // SCL, XXVIII, 1977.
13. Coteanu I., Sala M. *Etimologia și limba română.* – București, 1987; Sala M. *Introducere în etimologia limbii române.* – București, 1999; SCL, XXXI, 1980, p. 151-160.
14. Raevschi N., *Etimologii traco-dace.* // RLȘL, nr. 1-3, 2004.
15. Bertoldi V., *Problèmes des substrat. Essai de méthodologie dans le domaine préhistorique de la toponymie et du vocabulaire.* – BSL, t. 32, 1931, p. 149-152, citat după Топоров В. Н., *К объяснению...*, 1975.
16. Mihaescu H., *La romanité dans le sud-est de l'Europe.* – București, 1993.
17. Brâncuș Gr., *Vocabularul autohton al limbii române.* – București, 1983.
18. *Dicționar dialectal*, vol. II. – Chișinău, 1985.
19. Мейе А., *Введение в сравнительное изучение индоевропейских языков.* – Москва-Ленинград, 1938.
20. Skok P., *Etimologijski rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika.* Tom 2. – Zagreb, 1972.
21. Фасмер М., *Этимологический словарь русского языка.* – Москва, 1987.
22. Чорный И., *Ын думя ѝсенудуй граматикал.* – Кишинэу, 1985.
23. Loșonți D., *Soluții și sugestii etimologice.* – București, 2001.
24. Avram A., *Probleme de etimologie.* – București, 2000.

SURSE:

- DEX – *Dicționarul explicativ al limbii române.* – București, 1996.
- REW – Meyer-Lübke W. *Romanisches etymologisches Wörterbuch.* – Heidelberg, 1935.
- SDE – *Скурт дикционар етимоложик ал лимбий молдовенешть.* – Chișinău, 1978.
- DELM – *Дикционар експликатив ал лимбий молдовенешть, vol. II.* – Chișinău, 1985.
- DLRLC – *Dicționarul limbii române literare contemporane, vol. I, A-C.* – București, 1955.